

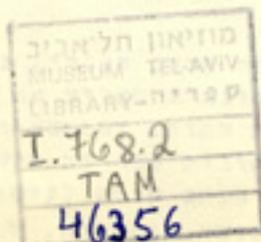

L. 762.2 / TAM

משרד החינוך והתרבות הפיקוח על הוראת-הציור

ר
כ
ת
ב
נ
ב
ר
ל
לשרות בתי-הספר

דרכי הוראת האות בלוי הדגמות
כנס מורים לציור ואמנות חוה'ל סוכות תש"ה

בדומה לכל פעולה שיש בה שלוב חזיתי ושכלי נוצר גם הכתב, כההליך. מקביל להגייה שהוא דפוס-השפה. המלה - חלקה האחד בהיגוי ובצליל והמשכה בעיצוב הצורני-האסטטי. טבעי הוא שהקופה המודרנית מטלים החלק האחד את חברו, בפונקציות משולבות. האלפבית-הקליגרפי והפונקטוגרפי - המקנה ערכי תרבות ראשוניים שם את הדגש על המבנה הנכון והמוצק של האות, שכן חרגול בגיל הרך יהא נכבס צאן ברזל בימי הגברות. מהי הדרך להקניית האות? הדרך המקובלת היא ההדגמה והרפורדוקציה (העתקה על-ידי חרגול). הדגם המועתק משמש בסיס לצורה הראשונית של האות, הכסיס - השלד המסוגנן - הוא חוק למבנה המלה, המשפט והדף. אין אומה בעלת מסורת עשירה ומגוונת כעמנו, אשר המלה הכתובה, "תורה-שכתב", שמשה לו נר תמיד. מחדשי האות ידעו לשמור על הסגנונות המסורתיים, ובמידה שפיתחו צורה חדשה, היא עברה את כורי ההיתוך של המקום והזמן.

הקליגרפיזם (העברי והאידי) - ראשיתו ב"חדר", בשימוש נכון בכלי הכתיבה המקובלים דאז, הציפורן הרחבה, הנוצה, הקולמוס, והקנה, שנחברו צורה מיוחדת לאות על-ידי הפונקציה המיוחדת שלהם. האות - לא זו בלבד שהיתה שימושית, היא היתה גם תג ויזואלי-אורנמנטלי. מסורת זו היתה קיימת עוד בארצות המזרח ובצפון אפריקה, ואין לה המשך אפילו בכתלי ה"חדר" בארץ. הקליגרפיזם בבית-הספר מתבסס בעיקרו על העט הכדורי (שיש לו יתרונות מסוימים משלו) ושאינו אמצעי מספיק לחינוך קליגרפי, לכל הדעות. ודאי שאיננו מתחרה בצפורן המסורתית, שהיה לה תפקיד בחינוך האסתטי במסגרת בית-הספר. המונה עגומה אחרת מתגלית בקישוטי הכתב - בשימוש מסולף באות העברית, שהוא שעטנז - בלתי מוצלח מבחינת ההישגים המודרניים ולוקה בזלזול מוחלט במסורת הצורנית. מהי הסיבה, שהחינוך הויזואלי אינו מטפח חחום כה עשיר, אשר וריאציות לאין ספור עומדים לרשותו, כגון: האיניציאל, המונוגרם, האקס-ליבריס ועוד כהנה וכהנה? ספרות פליאוגרפית עשירה תכנים מוגשת למחנך, שאינו יודע לנצלה.

מחנכים באומות העולם מטפחים בדרך מיוחדת את הקליגרפיזם והפונקטוגרפיזם (הלטיני, הסלאבי וכד') בכל הדרכים. חומר הלימוד ודרך השימוש בו ניתנים בשיעורים כלליים שונים, נוסף על שיעורי הציור והאמנות.

סבורני, שהגיעה השעה לחת את לבנו להקניית ערכי האות ויסודותיה לתלמידינו; לשלב תודעה חדשה בלימוד תולדות האמנות היהודית. לרשות המורים סממנים גרפיים מעולים וטכניקות רבות, אשר תקרבה את לב הילד בדרך של שעשוע, תוך כדי אימון העין וחרגול היד. המורה לאמנות ישמש מנחה ומדריך למורים הכלליים ופעולה זו תעבור על-ידי כך גם למקצועות האחרים. הכתב הוא נדבך נוסף לחינוך הויזואלי ואמצעי לחינוך הכללי; הכתב העברי הנכון יהווה נכס יקר לילד.

מוצאו של
הכתב הקדום

חוקרים רבים, אשר התעמקו בבעיות המקור של האות העברית, אינם חסימי דעים בדבר מוצאו. יש סבורים, שהיהודים השתמשו באות הכנענית (של צידון ומואב) בשינוי קל ובהתאמתה לצרכים המקומיים. השימוש הפונקטוגרפי היה נוח וקל להבחנה בגלל הסמלים המצורפים, המובנים - האותיות היו מלוות בצליל פונטי, שהיה להן ביטוי צורני הולם, כגון: ב' - בית, ד' - דלת, ע' - עין, פ' - פה וכיו"ב. הכתיבה היתה נעשית על-גבי הרט (חמר רך שנתקשה או נשרף) ושמשה לחילופי דעות על-ידי שליחת "מכתבים" (אגרות), שנדרו למרחקים והיו אמצעי-קשר דיפלומטי, מסחרי ואף רוחני בין היהודים לבין עצמם ובינם לבין שכניהם. מאוחר יותר שימשו החרסים לכל יצירה תרבותית של התקופה, (האמצעים הנוספים היו: האבן הרכה הנוחה לחריטה, העץ וכיו"ב).

הכתב העברי קיבל תגבורת בעלת חשיבות ניכרת מהאות האשורית (כתב היתדות) - במקצת מתערובת ארמית (שפה מדוברת שכתביה נוחה), היתה מקובלת באזור. הוא עבר שלבים רבים והשתחך בגלגלי הזמן. ועם שיבת גלות בכל סממנים סימנים סופיים. האות העברית עוצבה, בחוספת אותיות סופיות, המקלות על הקריאה והכתיבה המהירה.

מרד
החשמונאים

האות הארמית, ששמשה חלקית את הכתב העברי, נדחקה לקרן זווית על-ידי חידושים מהפכניים. מרד החשמונאים מטביע את חותמו על התרבות ומכליט את הקיום הלאומי-המדיני. טבעות החותם והמטבעות נושאות כתב עברי (שאותיות סופיות עדיין חסרות בו). כחובות עבריות מקשזות את הבנייה (ברלייף) כהיכלות, בבתי-הכנסת וכו'. הכתב עולה לקישוטי הכותרות בעמודי השיש ועובר אל הפסיפס המקושט, הנושא סיסמאות, שמות ועוד.

מִשְׁמַיִם
אֵלֶיךָ
יְיָ אֱלֹהֵינוּ

לְיָיָהוּ

אֵלֶיךָ
יְיָ אֱלֹהֵינוּ

פנקס גינה

עֵרְוִים

עֵם

אות רבתי "בגוספת כתב,
קשוט, אורנמנט חפשי.
(דגם מזיג)

הכתב פורץ אל העם באמצעי חדש - המגילה (הקלף) והפפירוס והופך להיות נכס עממי - מעין "תורה שבכתב", ששימשה את דור מצדה; הנכס ניתן לסלטול ומלווה את העם אלפי שנים בגולה.

מצבות
בגליל

המצבות על-גבי הקברים שנמצאו בגליל מוכיחות, שהכתב העברי כבר היה בעל אופי אהיד - חמש מאות שנים לפני-הספירה. רוב האותיות הסופיות קיימות בו; שלד האות מוצק, וחקרתו רכה ללא חדויות והוא מותאם לכתב הקולמוס. כתב-יד על-גבי פפירוס מאותה תקופה, שנשלח לישראל מקהילה יהודית במצרים, מראה על מבנה מוגדר של האות, שהבסיס הוא הכתב המצויר בעזרת קולמוס (קנה סוף).

הפפירוס
והדיו

כאמצעי קשר בין התפוצות משמש הפפירוס, הנוח לכתיבה ולטלטול. האות נכתבה בקולטוס רחב, אשר צורת החזקה והסיוחיו מהוות צורה דקורטיבית מיוחדת; פרופורציות מדויקות, בין עובי האות לבין רחבה וגובהה, מציינים את סגנון הכתב. הדיו המורכב מצמחים באה בגוונים שונים (שחור, ספיה וכתול. הדיו הסמיך נעשה מעצמות חיות ומנוזלים דביקים).

המאה ה-X
"כתב ספרד"

אמני הכתב הקדום הם ללא ספק חכמינו ז"ל, אשר לצד לימוד התורה הפיחו רוח חיים באות העברית שהייתה חייבת להיות שימושית לקריאה ולכתיבה. "כתב ספרד", המושחת על כתב ידו המצוייר של הרמב"ן וכתב רט"י, מהווה יסוד לכתב בעל השלד המרובע (רוחב הקולמוס הוא $1/4$ מגובה האות ורוחבה. רוב כתבי הקודש ופירושיהם נכתבו בכתב זה, ששימש ככתב אהיד עד המאה ה-IV אין ספק, שיש השפעות ערביות על הצד הדקורטיבי של האות, אולם המבנה הקונסטרוקטי מעיד על חיפוש "אישי" של יוצריו. ספר תורה שנכתב במצרים במאה התשיעית, שהגיע לידינו, מציין את ראשיתו של הכתב הנ"ל, הוא כבד במקצת ואינו ריחמי דיו. בכתב-יד מצפון אפריקה (המאה ה-11) אנו מוצאים שילוב שיפוטי של האות הספרדית שמבנה הארכיטקטוני הוא שווה-משקל בכל כיוונו. גם "כתב-מגנצא" המפורסם (המפרט את שמות ההרובים בקהילה) אף הוא משמש יסוד להנחה, שהיה קיים סגנון אהיד וחוקיות אחידה לכתב העברי בכל התפוצות. האות הספרדית האלגנטית משמשת אב-טיפוס לאות העברית בכללה - וריאציות אין סוף נעשו בה עד ימינו, והן משמשות מנומנט באמנות האות העברית. האות הספרדית המאוחרת, שיש לה חדות ומבנה מיוחדים משלה (אולי בהשפעת הארכיטקטורה הספרדית, דוגמת ה"סקודה פמיליה" במרדד) השפיעה על היווצרות סגנון כתב מיוחד, שיש לו השפעה של "מעלה" - והוא בא מהעיר טולדו.

וריאציות
טולדו

השפעה העיר טולדו (הדומה במבנה לירושלים) הייתה חזקה על האמנות הספרדית. הקהילה היהודית, בעלת המסורת העשירה, הייתה מלאה יוצרים בעלי דמיון והתלהבות לאומית, אשר בא לידי ביטוי בבנייה סגונית של ארמונות ובתי-כנסת, שלא היו דוגמתם במסורת היהודית עד אז. קהילה זו אף פיתחה לעצמה כתב, שהוא אב לכתב הספרדי המקובל, אבל בעל סגנון מיוחד משלו. הכתב העברי שימש מוטיב דקורטיבי בבית-הכנסת "אל טראנסיסו" של ר' שמואל אבולעפיה (ארון הקודש וכותרות העמודים בכניסה). הכתב בנוי על חודים כ"שתקרת" האות (החלק העליון) היא קמרונית. רגלי האותיות יורדות בזוויות חדות, ומסתיימות כלפי מעלה כדמות ראשי רמחים חדים. נקיון הקריאה של אות עברית זו הוא נכס יקר, שהביא אף לידי קאת הגויים. צורתו הגוטית ופרופורציות המיוחדות המלבניות, $1/7$ לאורך, מהווים בנייה מושלמת. דמות הצריח, המופיעה במספר אותיות, משלימה ארכיטקטורה מופלאה זו של האות מטולדו. וריאציות של האות מטולדו נעשות היום על-ידי גרפיקאים, המחאימים אותה לצרכים המודרניים.

כתב רש"י

אין ספק שכתב פירוש רש"י המיוחד, שנתחבב על העם בספרד ובפורטוגל, זכה לתפוצה רבה ככתב קריאה גם במאות מאוחרות. פירוש הרמב"ן לחומש נדפס בראשית המאה ה-15 בכתב "שוליים". כתב זה נכתב כפתוס ובדינמיות רבה, נטוי קמעה ומכונס בכפיפויות בחלקים התחתונים, שבחלקם הם מוארכים ובחלקם רגליהם קצרות. כתב מוצק זה מבוסס על השתלבות של אות באות. ושמירה על צמצום השטח, דבר המקל על הקריאה. הסופוגרפים התאימו את זה לדפוס, והיא זכתה אף להערצת מדפיסי האות הלטינית במאה ה-15. קיימים כתבים נוספים חשובים בעלי מסורת מצוינת משלהם, כגון: כתב חיסן, כתב מצרים, כתב צפון אפריקה ועוד. הם שונים אך במקצת ואינם אלא וריאציות לכתב המכונה בפינו "ספרדי". כל סוגי כתב אלה, משמשים אב-טיפוס לכתב העברי עד סוף המאה ה-15. בסוף המאה ה-15 נולד כתב חדש במרכז אירופה, המצטיין בתכונות אסתטיות מיוחדות, והנקרא בשם "הכתב-האשכנזי".

מרכז
אירופה
אשכנז

כתב-יד מפרובינציה, ירושה של אלפבית מהסוג המהודר ביותר, הפך להיות במשך זמן קצר אב-טיפוס חדש לכתב, הוא הכתב האשכנזי, או כפי שמכנים אותו כתב סח"ס (ספרים, תפילין מוצקות. כתב זה מלווה עיטורים "בארוקיים" המסתלסלים ועולים בדמות שלהבות, והוא מעלה סגנון חדש שכולו

חגיגיות, הוא תופס מקום ראשון בכתבי הקודש, ועם המצאת הדפוס הופך הוא לכתב חילוני בשימוש יומיומי בספרות הכללית והחינוכית. ההגדה הנמצאת בנירנברג, והידועה בשם "הגדה דרמשטאט", היא אכן-חן באמנות היהודית-הדקורטיבית, ועיטוריה המיוחדים הנם בסיס להחפתחות "האינציאל". המבנה המיוחד של האות מושפע מהיותה נכתבת בנוצה, לעומת קנה-הסוף שבו נכתבת האות הספרדית. האות נשארת מרובעת, ביסודה, אך באותיות מספר אנו עדים להופעת "הקמרון", היחס בין האות לשורה מצטמצם ל- $\frac{1}{3}$ ופרופורציה זו נשמרת במשך כל המסורת הארוכה, ללא שינוי. הקמרונות בחקרת האות יורדים עד למרכזת ומתחברים בצורה חדה עם רגל האות. החיבור האלבנטי יוצר מתח והרמוניה מלאה. מספר אותיות מחולקות לשני חצאים - קיימות אפשרויות להרחבת אותיות בסוף השורה על-מנת להשלים שורות וליצור אחדות.

הדפוס
משמש
באותיות
מצוירות

בעוד כל ספרי הקודש נכתבים בכתב-יד "אשכנזי" מחפתח כתב זה ונכנס לשימוש בדפוס. כתב-יד ראשון עברי-אידי (מכוון לכל שכבות העם) בצורת מלון מפואר, נדפס ב-1534. מחזורי תפילה מודפסים באותה שנה בכתב אשכנזי ובכתב רש"י, וכן מודפס ספר החורה בליוויית חרובים בשפות שונות. האות האשכנזית עוברת שלבים חדשים, הדורשים צמצום והמוציאים את האפקט המיותר - הקישוט. המשקל הכבד של הפרופורציות המקובלות משתנה בהתאם לדרישות הטיפוגראפיות - קריאה ללא מאמץ מיותר של העין. תפקיד חדש ליוצר הכתב של המאה שלנו ניתן לאמן השימושי, אשר התאים את האות לקריאה קלה, לכתב שישתלב במודעה, או בסיסמא, ושיהיה מותאם לאמצעי הדפוס (גם בצבע) ללא זוויות מיוחדות, קל ומהיר לתפיסה החזותית.

הכתב מותאם למוצרים, כגון: עץ, מחכת, בד, נייר וכד' ותפקידו של האמן השימושי להתאים את הכתב לדרישות הזמן.

אמנות הכתב
לשימוש
במוצרים

האותיות המשמשות היום שלטים, כתובות וכיו"ב, מבוססות על כתב הציפורן והמכחול. סופר-סח"ס, אשר היה צריך להתאמץ להרוויח את לחמו על-ידי כתיבה מהירה בכתב הקודש, הוא היום סח"ס-סופר בכתב החול (שלטים, פלאקטים וכו') ואינו יכול תמיד להרשות לעצמו כתב מצויר מיוחד - לכן הכתבים ברובם דקורטיביים, כחובים במכחול המיוחד (כחחליף לנוצה ולציפורן) ולא תמיד הם נאים ובעלי סגנון אחיד.

למטרות יציקת אותיות בעבור כתי-דפוס - עובדים אמני-האות ומסקיעים ממיטב ידיעותיהם ויניקתם מהמסכת היהודית. כתבים רבים נקראים בשמם של טובי האמנים, כגון: "כתב יוסטינארי" (1547) ונציה, בומברג (1487) איטליה, שנצון (1483) וכו'. בפולין מתאם המדפיס מזשילקוף אותיות הנקראות על שמו, לספר תהלים (1723). אברהם כונת (1480) מתאים אותיות לספר "נופת צופים" ועוד. במאה העשרים ידועים אמנים חשובים, שחרמו למבנה האות, ביניהם: בירנבוים, ליף, בודקו, פ' ברוך, רוטשילד, מ' באהר ועוד. רוב האותיות החדשות מותאמות לציפורן פלדה שטוחה ומשמשות אבן יסוד ללימוד בבתי-הספר לאמנות דקורטיבית ושימושית.

מחדשי האות
העברית

ישנן דרכים רבות ללימוד האות העברית להתאמתן למטרות שימושיות, או אמנותיות. הפיקטוגרפיה נלמדת בעיקר למבוגרים בכתב-ספר מקצועיים כמטרה בפני עצמה, או כעזר לגרפיקה אדריכלית וכיו"ב.

הוראת האות
העברית

למטרות חינוכיות בכתב-ספר יש דרכים מיוחדות לבחירת סוג האות הרצויה, לתרגול ולמעבר מאותיות קלות לאותיות מורכבות. לימוד האות העברית בבית-הספר הוא בסיס לעיצוב כתב-ידו של התלמיד וגורם חשוב בחינוך האסתטי - והוא נכס שהתלמיד נושא עמו עד לימי בגרותו.

הוראת האות נעזרת בעיטורים יהודיים ובפולקלור עממי.

אורנמטיקה
ועיטור
יהודי

כתבים יהודיים (דתיים וחילוניים) הנמצאים במוזיאונים ובאוספים ביבליאו-פיליים שונים, הנם נכס חשוב לאומה ומקור לא-אכזב לגילוי הכתב הפיקטוגרפי. נכס זה חשיבות כפולה נודעת לו בגלל העיסור האמנותי הבא כקישוט לדף בכללו, האות העברית המיוחדת, האות המקושטת מזפיעה על-פי-רוב בתחילת השורה (ראש פרק) ונקראת "אינציאל", היינו, אות רבתי והיא משמשת לפעמים כעמוד החוץ במבנה הדף. אות רבתי בולטת בגודלה בסמליות ציורית מיוחדת. לדוגמה, האות ש', המופיעה בתחילת המשפט "שפן המתך" (בהגדה דרמשטט). אות רבתי, מצויידת באפקטים מרשימים, שימשה את העיסור היהודי בכל הזמנים. החלק האילוסטריטיבי שבאות מתלווה כניגון חסידי ומוסיף ריחמוס בעל משמעות סמלית, הנובע מרוח המקום והתקופה. החלק המצויר מורכב ביותר ועשוי באמצעים אמנותיים שהורים, שקבלו השפעה חזקה מהאמנות של ימי הביניים ומאמנות הרנסאנס. השפעה זו עברה אל הספר המעוטר, שליווה את עמנו בכל מסעותיו והיה מאור לעינים במשך מאות שנות גלות.

אשר

אין לתאר היום שוב ספר דת מבלי שנייחד את הדבור על אמנות ציור-הקיר המונומנטלית. ידוע, שציור הקיר בבתי-כנסת קדומים, בארץ ובגולה, שימש כתחליף לספר הקריאה. ציורי הקיר הם כתב-סמלים מצוייר, שהיה תחליף הסתכלותי וחוויתי ללא קדושה מיוחדת, להבדיל מאותו איקונין שמתפללים אליו או כורעים ברך לפניו, כדרך ה"פגנים" ו"הקתולים". הפונקציה הייתה ברורה - הוראת הכתובים וסיפורי המקרא. התחרות על המשובה והיפה יותר הייתה קיימת בין המשפחות האריסטוקרטיות היהודיות בימי הביניים והתבטאה בהזמנת ספרים מעוטרים וכרוכים מסופרי סח"ם ואמנים בעלי שם. הספרות שהצטברה בספריות של הביבליופילים (המקובלת בפרוטנציה בקרב בני האצולה בעיקר) אבדה ברובה לרגל הרדיפות ונשחחקה בגלגלי הזמנים הרעים.

ההגדות
והאגדות

שרידים יקרי ערך נצלו בזכות השמירה המיוחדת של כתבי-הקודש, מעין "דור לדור יביע אומר". ה"הגדה" היהודית העממית היא נכס קודש ואין לו תחליף בתשמישי החג היהודיים. ה"הגדה" יוצרת מסורת ודרכי תפילה מיוחדות הקשורות למקום המוצא. ההגדות מבוצעות בדרך פיוט ציורי מיוחד, המתובל בסימני "נגינה חזותיים" - ברמת האגדות, שהיו נפוצות ביותר בימי הביניים וינקו נר לתרבות עתיקה.

קמיע
משפחתית

האות העברית הכתובה והמצוירת הייתה מעין קמע משפחתית שאינה עוברת לסוחר, שמורה ועוברת מאב-לבן בחינה "והגדת לבנך"... היהדות הספרדית האצילית שמרה על הדפים המצוירים והכתובים עד עלותם באש האינקוויזיציה והגירושים. חלק מההגדות, ספרי התפילה, ספרי הלימוד הדתיים והחילוניים נצלו בנס והגיעו אלינו, בדרך זו או אחרת, חודות לאהבה עמוקה אל הכתב ואל הכתוב.

הגדת
גואדאלחרה
סרוייאבה

באירופה נתגלתה אחת מיצירות המופת שמייחסים אותה למאה ה-X לספירה. זו הגדה שנמצאה בסרוייאבה על-ידי אחד מהצאצאים של מגורשי ספרד, שמכרה לציבור מתוך חוסר כיש וחוסר ברירה. חוכן וסגנון ההגדה: ההגדה מורכבת מדפים נפרדים, שנשחטרו מהם הדפים הראשונים והאחרונים בלבד. העיטורים והאילוסטרציה הם בעלי צבע לוהט, זהב וכסף משולבים בעדינות של אורנמט מערבי וסגנון המזרח הכבד. שיטה אלפונסו החכם מאותה תקופה שבועה בכל כתבי-יד אלה. חוקרי כתבי-היד סבורים שההגדה נכתבה במאות ה-X ו-XI באותו פרק זמן חלו שינויים, הקשורים במיזוג הפרובנס הצרפתי עם קאטלוניה - חילופי משטרים, תנועות תושבים מאזור גיאוגרפי למישנהו. שינויים אלה הכניסו אי-סדר ב"סגנון" המסורתי המקובל וכך נוספו להגדה סיפורי בריאת העולם, ללא קשר עניני לאירועים, ותפסו מקום נכבד לצדם של סיפורי יציאת מצרים. ציורי דמויות ותלבושות הן החלק "הפרופני", המעיד על גישה "ויחורית" בהשפעת הרדיפות הקתוליות. גם המבנים הארכיטקטוניים משועבדים לסגנון הרומי, שהיה נהוג בקסטיליה, ברצלונה ובמקומות אחרים. הריאליזם כבש את מקום הסמל בצורה קיצונית - הצורות הפיטורסקיות לבשו פני דמויות דרמטיות, אשר מבחינה ציורית יש להן ערך מונומנטלי (דמויות עירום, אדם וחווה ועוד). אך אין בכך משום זעזוע המסורה, או יצירת תקדים. זהו חיקוי מדומה או נסיון ראשון למקוריות, חוויה פנימית אישית של האמן, המסתמך אולי על ציורי האנקונבולות, או ספרים חילוניים אחרים. השפעת אמנות הכתב הספרדי על הרינסנס היהודי באיטליה ובצרפת נמשכה עד בוא כתב אחר וסגנון חדש, הקשור במנהגים ובציוריליזציות, שנולדו בסוף המאה ה-XIV

א ש כ נ ז

במאות אלה מופיע שוב הסמל הדתי, בליטוש חדש, בדמות "הגדת הצפורים" מאזור הריינוס, דרמשטדט ונירנברג.

הגדת
דרמשטדט
או נירנברג

סופר-הסח"ם - חלקו נכבד בין יוצריו של סגנון אשכנז. מי הם יוצריה הפעילים של האות שכולה חגיגית ואורנמנט מלווה אותה מרגלה ועד קדקדה, כמיכנה גוטי עשיר עיטורים? באילו אמצעים חדשים השתמשו? כל אלה הן שאלות המופיעות תוך הסתכלות בדפים אלה. רק לעיתים יודעים אנו את שמות האמנים המופיעים בסחר, בין השיטין. זוהי תשובה אמיצה של אמנים (איטלקים ברובם) אשר שיבצו את יצירת הבד שלהם כחלק אינטגרלי במבנה הדף. האיניציאל המשובץ "אבני חן" קדומות, הלקוחות מעולם המיתוס, הגיע לסמבוליזם מיוחד, הלקוח מעולם העוף החי והצומח ומבוצע כדרך אמני החרט (הגרוריה).

ס מ ל י ם

"הגדת הצפורים", אנשיה כולם הם בעלי מקור, פרחים שדמויות של ראשי אדם מציצות מחוכם, כשענפים הופכים לנחשים, קוצים ולהבות פורצים מגופם ומפיהם. דמות מיתולוגית של גוף החיה - האדם - והעוף מופיעים בכיטוי מחודש, אשר בחלקם משולבים באיניציאל, או באורנמנט, ובחלקם באלוסטרציה. אמנות המאה ה-XVI חתומה בחותמת צורנית הן בדימוי הפלאסטי והן בדימוי הויזואלי והפרספקטיבה הנה גורם נוסף, העולה בד בבד עם מבני הצורות הגיאומטריות, הסוגרות באופן ויזואלי-רוחני כל אגדה, סיפור או שירה.

קורן

אור

אנשי המדע ידעו לנצל ידע משלהם למטרות קישוט ספריהם (כתבי-יד). בנסמך הצד האלגורי תופס מקום חשוב. כלי הרפואה ודרכי הריפוי, המופיעים בצורה ציורית-פלאסטית, משתלבים בכתב בדרך מקורית והעיטור הרגיל הופך לעיטור לימודי. ה"מזלות" למיניהם ולסמליהם, מסוגננים בצורות הנדסיות, שיש להם פירושים מיוחדים. המדענים שילבו עצמם בכל לב בארגון הדף, והודות ליריעתם העמוקה, המקצועית, הגיעו להישגים בתיאור נכון של צלוחיות לרפואה, כלים חירורגים, דרכי ניתוח וכיו"ב. התוצאות הן נכס מדעי, תודות לאילוסטרציה מצוינת, שהיחה תמיד משולבת בכתב מוחאם (כתבי רוטשילד הנמצאים כמוזיאון "בצאל").

הכתב
המשולב

כתב אשכנז המבוסס על הגדה דרמשטט ל"חטטע" על-ידי כתבים אחרים. הוא מופיע באותיות גדולות ולידו, כפירוש או לואי מילולי-דקורטיבי, מופיע כתב רש"י. כשם שהנקודה או הקו הדקיק הדקורטיבי באו לאצן ולקשט ואף להדגיש את גודל האות, כן כתב רש"י המבודד בשוליים מביא לידי הדגשה אח האות האשכנזית. הקישוט בקרישצ'נדו נע כבדרך סולמות, המקיפים את (האות הגדולה) המקושטת ב"וינישה" המורכבת מפרחים (חבצלות; אשכולות וכו'). לצערנו לא פעם נוטים כתיב-היד לגלוש ל"בארוקיות" מופרזת הגובלת עם מחקקות צבעונית וצורנית, בעיצוב האות.

המאה ה-XVI וה-XVII קירבה את הסגנונות הדקורטיביים בכתב היהודי והסתגלה לרוח החקופה. זוהי תקופת הזוהר של האות שהגיעה לשיאה בעיטור הספר - ובבנינו הכללי. מכאן ואילך נפרדות שלוחות אשר פנו לצד שימושי אישי, שאין לו חלק במבנה גדול, אלא מסתפק בשטח מיוחד ועצמאי. זהו האקס ליבריס, הוינישה, האיניציאל, המונוגרם, הסמל המדיני (מסחרי ועוד).

"אקס
ליבריס"

"אות רבתי" מושג רומאי, המחורגס לעברית "מספרי-ציון" בעלות, או חיבה, לערכים אסתטיים. חובבי הספרים, שהיו כבר רבים ונקראו בשם ביבליאופי-ליסטים, יצרו לעצמם ספריות ענק - עשירים בדפים מרחיבים ומודפסים על-גבי נייר מיוחד, מיאפן ומהודו, ועל גבי קלף למיניהו. דאגתם היחה שלא יעלמו ספריהם על-ידי "חובבים". בתחילה השתמשו בחותם, אלא שדבר זה לא הלם תמיד את צורתו של הספר, לכן, מאוחר יותר, השתמשו בצורה מיוחדת הכוללת את שם האדם, מקצועו, מעמדו החברתי נסיוותיו וכיו"ב. זה היה "מספרי" נוח להכפלה כאופן גראפי, מודבק על דף הספר במקום נראה לעין. ואמנים גדולים עשו למען פיתוח ענף מיוחד זה. דירר ידוע מאוד מבין אמני אשכנז כאחד המובחרים, אשר הזמנות הנסיעים והמלכים היו מופנות אליו, אולם בארצות אחרות כגון: אנגליה, הולנד, צרפת, היה מנהג זה נפוץ ורבים הגיעו לידי פרסום בזכות היותם ציורי אקס-ליבריס וסמלים, (ממלכתיים וכד'). דוגמת הגראפיקאים בני זמננו.

אמנים
יהודיים
מעטים

המאה הקודמת הקימה דור של מעטרים מופלאים בשטח האקס-ליבריס, יצרו סגנון מיוחד, עדין בעיסורו, ושימוש מעניין באמצעים גראפיים למיניהם. הבולטים ביניהם ליליין, הרמן שטרוק, פרופ' ש"ץ, וייבדל להיים שטיינהרט. קבוצת אמנים זו קיבלה חגבורת בקום דור גרפיקאים בארץ, בין שחי מלחמות העולם, בוגרי בית-הספר לאומנות.

המונוגרם
הסמל

צמצומו של הסמל בראשי תיבות (של שם המשפחה ושל השם הפרטי) היא "חגליח" עתיקת ימיט - מאז החותם והשלט המלחמתי מהתקופות העתיקות ועד מסעי-הצלב וימי הביניים. המונוגרם חרוט על-גבי מחכות או דנטלים, על-גבי עץ, אבן, עור ועוד. "ראשי-תיבות" (מונוגרם) נמצאים בשימוש המודרני בעולם עסקי-המדינה כבעולם השעשועים - סמל אישי, או מסחרי. בחקופה המודרנית, המעדיפה דבר מצומצם וקולע, יש לסמל משמעות מיוחדת במינה, אשר לשם עיצובו קם מעמד חדש שלאמנים שימושיים, אשר עיסוקם בתשלובות בין האות והצורה. דרכים אין ספור נפתחות לפני האמן השימושי, ומדי פעם נפגשות ומצטלבות הדרכים בין יוצרים פלאסטיים למיניהם. זוהי מאה סוערת, בה נחונות אפשרויות חדשות בעיצוב חומרים חדשים, היוצרים תרבות אשר הרגש וההיגיון שותפים בה. האם נוכל לנצל זאת למטרות החינוך האמנותי בכתבי-הספר?

EX-LIBRIS
 מיספרי (מזגים)
 (מזגים)

מזגים

A

זזז.ו.חחח.טטט.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

י ט ח ז ו ה ד ג ב א

ק.ר.ש.ת.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

פ ע ט נ מ ל כ

ק.ר.ש.ת.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

ת ש ר ק צ

B

א.ב.ג.ד.ה.ו.ז.ח.ט.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

ח ז ו ה ד ג ב א

ק.ר.ש.ת.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

ע ט כ י ל מ נ ס פ צ

ק.ר.ש.ת.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

ת ש ר ק צ פ

C

א.ב.ג.ד.ה.ו.ז.ח.ט.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

י ט ח ז ו ה ד ג ב א

ק.ר.ש.ת.י.כ.ל.מ.נ.ס.פ.צ

צ פ ע ט נ מ ל כ

ק.ר.ש.ת

ת ש ר פ

מחבר: א. א. א.

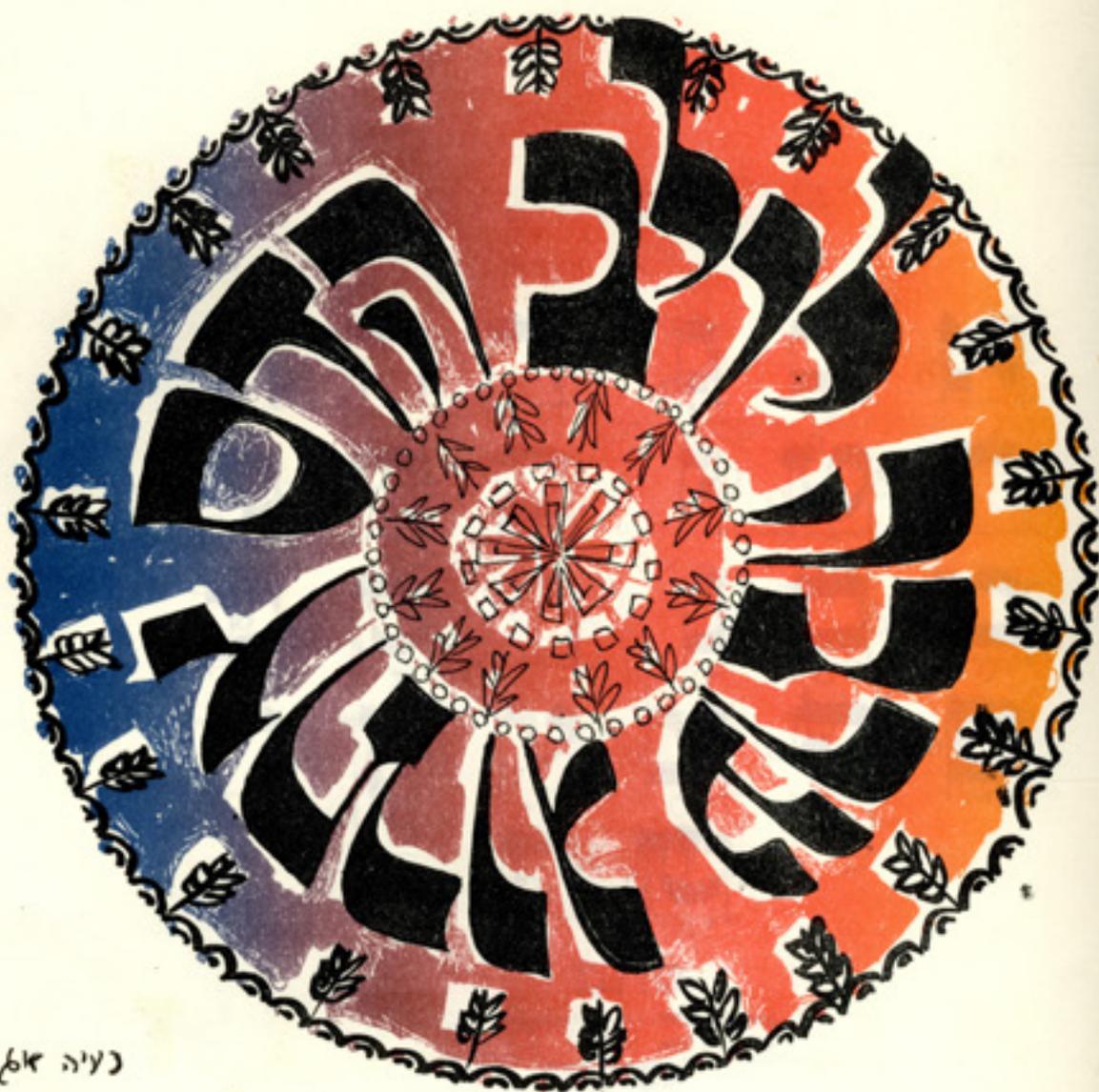

אברהם אריאל, בארות יצחק

א ב ג ד ה ו ז
 ח ט י כ ל
 מ נ ס ע
 פ ק ר
 ש ת

כתב מרובע

א ב ג ד ה ו ז
 ח ט י כ ל
 מ נ ס ע
 פ ק ר
 ש ת

נעיה אלקס, חיפה .

מוזיאון תל אביב
TEL AVIV MUSEUM
LIBRARY

46356

אות לכות (אין כותב),

אות באיכות, אות סכך

א	ב	ג	ד	ה	ו	ז
ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
ס	ע	פ	צ	ק	ר	ש
ת	י	י	י	י	י	י

סתם
 כתב תורה
 אשכנזי

א	ב	ג	ד	ה	ו	ז
ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
ס	ע	פ	צ	ק	ר	ש
ת	י	י	י	י	י	י

יר המעלות אל
 הרזיס אשא עיני
 מאי עזרי

„אות-רבתי“ (איניציאל),
אות באירנפנט, אות סמל.
(דגם מודים.)

אותיות משולבות,

נכה

יד המעלות אל
ההרים אשא עיני
מאין יבא עזרי

מג

הקניית הרגלי כתיב, הקשורים באימון היד והעין חורגים אולי במעט מהשיעור לציור, אולם נראה לנו שהדבר הוא מחפידו של המורה לציור ולאמנות, ואנו רואים חשיבות רבה בדבר, שראשית החירגול תיעשה כבר בכיתות הראשונות על-ידי המחנך הכללי. השימוש בעיפרון בלבד ללימוד האות ייצור קשיים רבים והוא עלול לייגע את הילד ולהביאו לידי אזלת ושעמום. יש להגיש לילד אמצעים הקרובים לליבר.

ההדבקה - כיתות ב'-ד'

האות המרובעת תילמד באמצעי ההדבקה. למטרה זו צריך להכין גליון נייר חשכון משובץ, (רצוי גליון נייר בגודל 50 x 35 ס"מ) ופסי-נייר ברוחב 1 ס"מ (נמצא למכירה בסלילים צבעוניים כקטוט לחגים), דבק, מספרים, סרגל, עיפרון. יש לתחם משבצות מרובעות בגודל 4 x 4 ס"מ עם רווחים של 1 ס"מ בין משבצות לרעותה. רצוי להכין מראש פסים גזורים מסליל, באורך 4 ס"מ, כדי שהילדים יהיו מוכנים להדבקה, דבר שיקל על מחלך השיעור.

דרך הביצוע

ההסברה נעשית על-גבי לוח הכיתה, כשהמורה מדגים מבנה כל אות ודרך הדבקה. יש להקפיד על הניקיון ועל המבנה הנכון - כיסוי קל בדבק ייעשה על-גבי נייר הסליל כשמחחך לו נייר עתון (לשמירה על הניקיון) ולא על-גבי הנייר המשובץ, בסוף השיעור יש לעודד ניסויים בכית. חיבור: אותיות מלים ומשפטים.

כתיב ציפורן - כיתות ד'-ה'

האות המרובעת ואות ספרד.

נראה שההשפעה ה"רפרודוקטיבית" של העתקה מעל גבי הלוח חשובה ביותר לגבי לימוד האות. המורה לציור חייב לשלוט בהדגמה נכונה ובדרך החזקה ה"ציפורן" (בהדגמה על הלוח יהיה עליו להחזיק את הגיר כנ"ל).

התלמיד ישרטט קווי עזר ברוחב 1 ס"מ וישתמש בציפורן שרוחבה 2,5 ס"מ. הנייר יכול להיות משובץ, והקווים מגבילים מרובעים. יש להשתמש בטוש מתוך צלוחית שטוחה (ולא מבקבוק). יש אפשרות להכין ציפורן מקנה הסוף או עץ קשה (במקום ציפורן הפלדה). דרכי חרגול בכיתה ובכית יביאו ברכה ושליטה מוחלטת על המצעי הכתיב. (דרך ההוראה ניתן בכינוס ודוגמת הכתיב נמצאת בחוברת זו). השימוש בציפורן מקביל לאמצעי ההדבקה - הציפורן תימצא בזווית 90 מעלות לגבי קווי המרובע.

הכתיב הספרדי

הביצוע יהיה באותה דרך של האות המרובעת, זווית החזקה הציפורן - 45 מעלות. מסיכת הקו - משמאל לימין, קווים חדים היוצרים זוויות נקיות. בכתיב טולדו משתנות הפרופורציות $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, יש להקפיד שלימוד הכתיב ייעשה בכיתות הגבוהות של בית-הספר היסודי והתיכון. הכתיב העברי (מימין לשמאל) יוצר בעיות הקשורות בניקיון הדף, יש להרגיל בדרך זו ולא לכתוב בהוראה הכתיבה בדרך קו האות הלטינית. לאות האשכנזית אנו מייחסים חשיבות דקורטיבית ויש להקפיד על הצד הריחמי הקשור בקימורים ובחיבורים היוצרים שלמות ארכיטקטונית. זווית החזקה חוזרת ל-90 מעלות, ומקבלת מתיחה על-פי-רוב הכוונת בקו העליון (דוגמאות ניתנו בכנס וקווי הנחיה גראפיים תמצאו בחוברת). מאחר שיש אפשרויות רבות לניגול האות הכתובה בציפורן (הפיקטוגרפית) נזכיר מספר אפשרויות:

"האיניציאל", או אות רבתי - הידע הנרכש בכתיב שוטף מביא לידי צורך בהצבת אות רבתי בראש פרק או פסק - פיתוח קיטוט אות זו באורנמטיקה, (בשחור-לבן ובצבע); שימוש באורנמנט ה"וינייטה" לאורך הדף, כחלק דקורטיבי או כאלוסטרציה. רצוי מאוד שפיתוח העשנה עבודה קולקטיבית, אשר בסיומה אפשר לכרוך אותה לספר או חוברת. דף-כתיב או פרק יעשו ע"י התלמיד בודד - בסיכום ימצאו הדפים מחוברים וישמשו לתצוגה. בסוף השנה תיערך חתרת על החוברת היפה ביותר. יש לציין שהכתיב העברי אינו סובל חלוקת המלים ונזקק לפעמים להארכת אותיות ספורות כדי להשלים קומפוזיציה אחידה של השף. האותיות הניתנות להארכה בסוף השורה או באמצע המשפט: 'ד', 'ה', 'ו', 'ח', 'ל', 'ר', 'ת', האיניציאל יכול להיעשות בסכניקות הגראפיות למיניהן והשימוש בצבע חגיגי הוא רצוי (זהב, כסף וכיו"ב).

"מספרי" (אקס-ליבריס) - הכנתו תיעשה על דף נייר קטן והדפסתו - באמצעים העומ-דים לרשותנו. הגודל יתאים להדבקה בספר ובמחברת, לפי בחירת התלמיד. גם כאן יקפיד המורה שהוריאציות יבואו מידי התלמיד כדי לפתח את דמיונו ביצירה זו. יצר השמירה על הספר כרכוש מעורר בתלמיד רצון לפיתוח "האקס ליבריס" העצמאי או הקולקטיבי. הכתיב המופיע במחנה הנ"ל הוא "מספר" ושם הילד (או "אקס ליבריס" בלטינית אם הילדים כותבים אנגלית).

המונוגרם - השימוש בו יכול לבוא גם באפליקציה, בחומרים שונים, וביצועו - בטיעורים אחרים: קרטונז, חריטה בעץ, רקמה, תפירה וכיו"ב.

האות לשימוש קישוט הכיתה. הסיסמא: יש להקפיד על ניקיון האות, הרווחים, והפרופורציות. אותיות גדולות עלולות להיות מטעמות, אם אין אורנמנט מלווה אותן, או נמצא לפעמים בחוכן.

הפלאקט - (ידובר עליו בנפרד). כאן נשתמש באות למטרות לוויה. יש להקפיד שהטכסט יושם במקום בולט לקיץ, מבלי לפגוע בנושא הציור. כתב הפלאקט מלווה על-פי-רוב את הציור ומשמש מרכז משני.

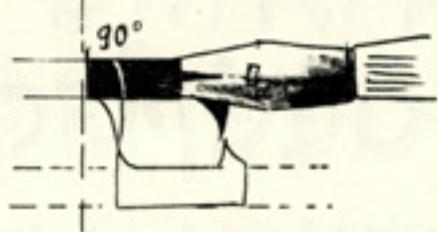
קישוטי חגים, פינוח הערוכה (ידובר עליהם בנפרד). על המורים להקפיד על צורת האות העברית וסגנונה המיוחד בדרכי ההוראה השונים, "חווית-האות" הוא שלב חשוב, אשר ילווה את הילד בכל דרכו עד לסיום לימודיו.

עט דגולק
נצמון כותב

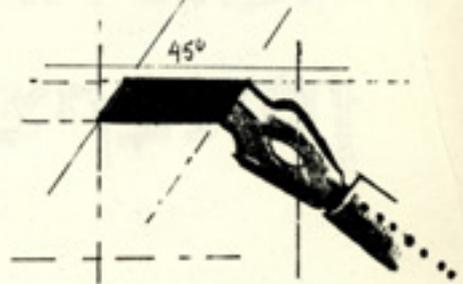
עט - כנעה
סוג אשכנזי צפון פלדה
(זווית 90°)

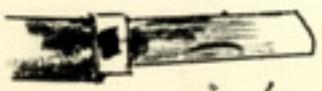
קנה-סרק

מטבחית לכתב
(ספרדי דאשכנזי)

כתב ספרדי
(זווית 45°)

אולד לחתוך הקנה

עט נבוע
(צפון פלדה)

אבגדהוזהטיכ
דלמסנוסעפףע
ץקדשת

אבגדהוזהטיכ
דלמסנוסעפףע
קדשת

אבגדהוזהטיכ
דלמסנוסעפףע
אבגדהוזהטיכ
דלמסנוסעפףע

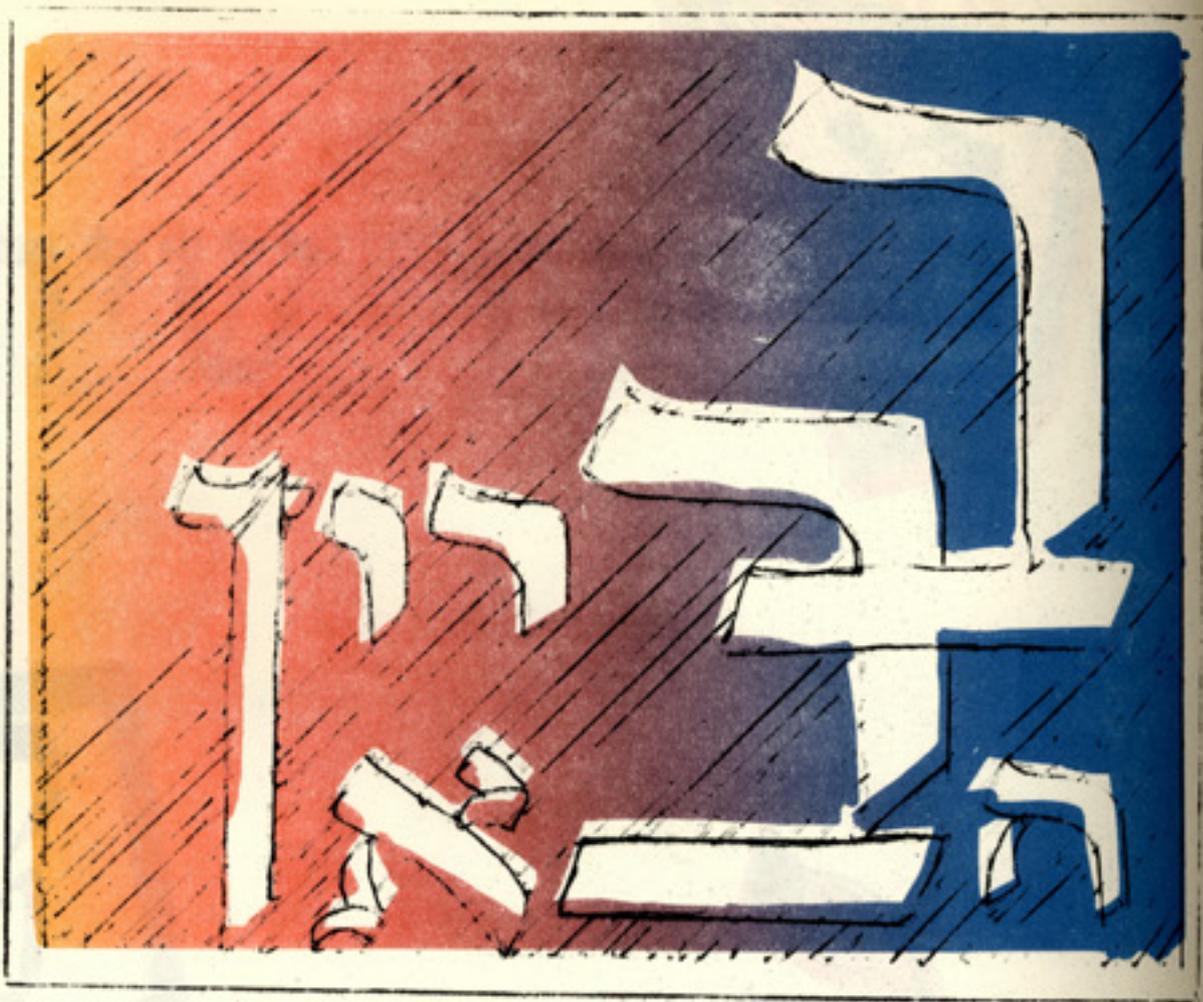
תפארת ישראל

אם אשכנז ידושלים
תושבתי
אם אשכנז ידושלים
אם אשכנז ידושלים
אם אשכנז ידושלים

את ירושלים אשר שגרת

א. מדבץ ירושלים
המכה

כנפי נשרים

אשיות

Handwritten signature in blue ink.

מאה שנים

אשר עבדו אשכול

מוזוגרם ראשי תיבות עם רלשפחה
אות אילוסטריטבית (זגס מוריס)

א
ב
ג
ד
ה

ו
ז
ח

ט
י
כ
ל

מ
נ
ס

ע
פ

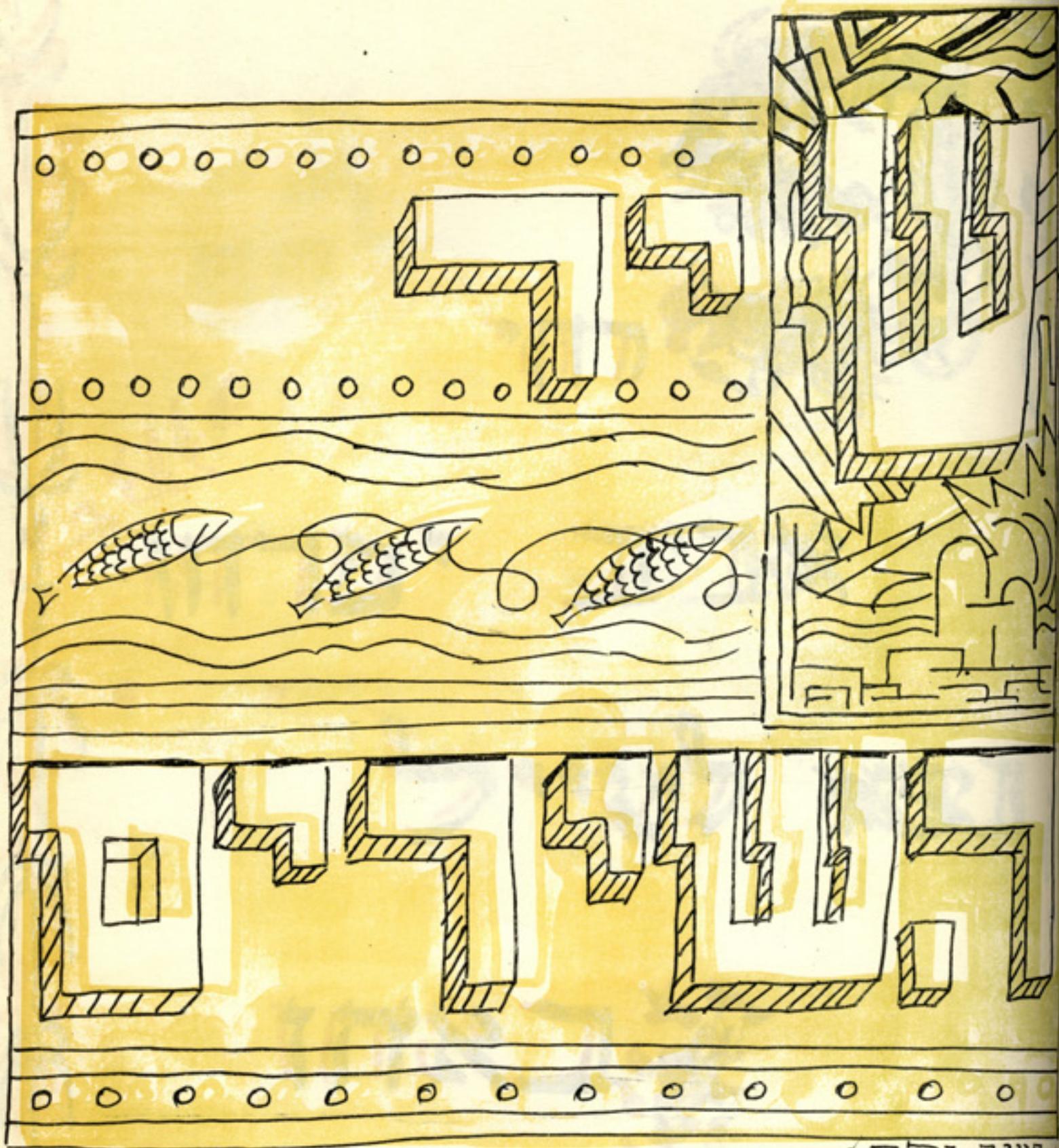

e.p. 205

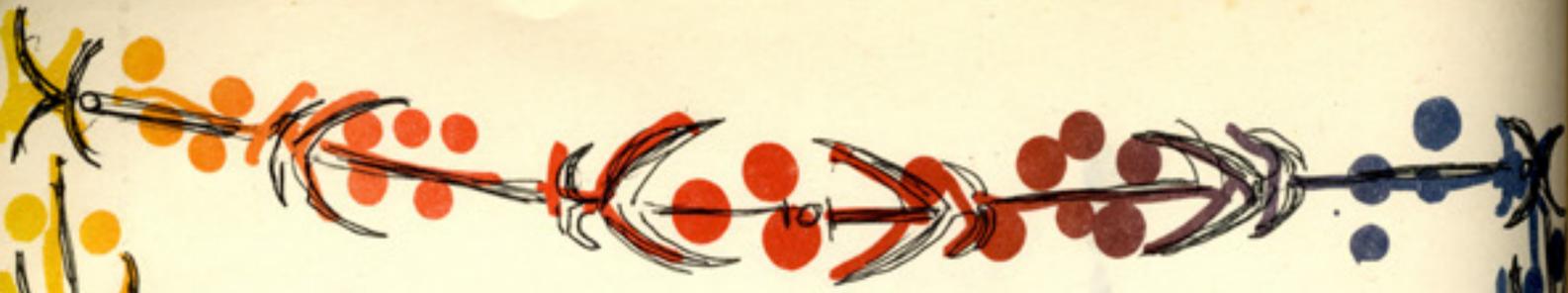
...הכתש היה ערום...

פנינה דולד.

רחוק

יפרחהו

אבריו

למטייל

נצח

באחו

מיר

על
הלחם
לבדו
יחיה
האדם

ד י ן - ו ח ש ב ן ן

מכנס מורים לציור שהחקיים כימים י"ז וי"ח
בחשרי חשכ"ה (23 ו-24 בספטמבר 1964) בירושלים

הכנס היה מוקדש לאות העברית ודרכי השימוש בה בבתי-הספר

סדר-היום - יום ד' - ב"מרכז חרבות עמים לנוער במושבה הגרמנית - ירושלים

- 11.00-10.00 - כבודר סיור בחערוכה "שחור-לבן" של הילד המצייר - דברי הסבר.
- 14.00-11.00 - הרצאה על חולדות האות העברית מ. טמיר (חברה מיוחדת עם עבודות המורים חופיע בנפרד).
- 14.30-14.00 - הפסקה צהרזם קצרה.
- 15.30-14:30 - הרצאה על מבנה האות - ש. סנה-אור.
- 16.30-15.30 - האות העברית הקדומה - פרופ' ייבין (מהאוניברסיטה העברית)
- 16.30 - הקלטה ב"קול-ישראל לנוער" - מורים וילדים.
- 17.00 - החערוכה נפתחה בנוכחות השר, מר זלמן ארן
- דברי סגן ראש העיריה - מר מ. גבירצמן
- ודברי מפקח המחוז - מר י. ולק
- 19.30 - הדגמות אור-קוליות:
- "גרניקה" של פיקאסו - הסברים - מ. טמיר
- המוזאיקה של רונה - (המאה ה-VI)

י ו ם ה' -

- 10.30- 8.30 - עבודה-מעשיה מלווה בהרצאות
- מבנה האות המרובעת - (דוגמאות ואפשרויות
- מבנה האות הספרדית - ביצוע במסגרת בית-הספר)
- מבנה האות האשכנזית

- הפסקה -

- 14.00-11.30 - האיניציאל (אות רבתי) - אקס-ליבריס (מספרי) - המונוגרם (חשובה שמיה)
- 15.00-14.00 - הסימנים הגרופיים באמנות ככתב הנפש - ארדון
- 17.30-16.00 - המוסיאון לילדים - גב' א. גורדון
- סיכומים - דיונים - החלטות -

דיונים והחלטות

א. יש לראות אה לימוד האות העברית בבית-הספר כחלק אינטגרלי של ההוראה הכללית. הכתב כאמצעי ראשון במעלה לא זוכה לחשומה-לב נאותה בהוראה הקליגרפיה, ובכלל אינו בשימוש כלימוד האות העברית ליסודותיה השונים - האות הנאה הדקורטיבית האות הכחובה בצפורן, חרט, מכחול קולמוס, נוצה וכיו"ב. יש ללמד אה השימוש באות כאמצעים הנכונים - העט הכדורית אינה נכונה לשימוש קליגרפי או פיקטוגרפי - למטרות אלה הצפורן והדיו הרגילים או עט-הנובע מצויינים וטובים ביותר. (החלפה הצפורן בלבד נותנת אפשרות של כתיבה של האות המסורתי).

רצוי שהמורה לציור ואמנות יהיה המדריך והמנחה למורים הכלליים בלימוד הקליגרפיזם בעזרת העט בדרך הנכונה.

ב. הוראה מבנה האות היעשה בשלושה שלבים:

כיתוח נמוכות א'-ד' - אות הבלוק המרובעה (הדבקה וצפורן)

ה'-ז' - אות ספרד - צפורן פלדה או קולמוס

ז'-י' - תולדות האות - האות הדקורטיבית (אשכנז)

"המונוגרם" (שילוב אותיות) - לגיל הרך.

אות רבתי "איניציאל" בשילוב כתב ואלוסטרציה לכיתוח ה'-ח'.

"אקס-ליבריס" - מספרי החלמיד, לכיתוח גבוהה ביסודי ובחיכוך.

האות כקישוט בסיסמא ובפלאקט כעבודה כחתימה או קולקטיבית.

למטרה זו יש להכין מכשירי עזר - לוח כחבים 50×70 לכל בחי-הספר (3 סוגים)

סרטונים ושקופיות אשר יעזרו למורים הכלליים הן כדרכי הלימוד העצמאי והן בהדרכת הילדים.

ג. הובעה משאלה שירוכף תומד ואמצעי עזר להוראה הנושאים הנ"ל: לוחות כחבים

(50×70), סרטונים ושקופיות וחבורה הדוכה.

אף הנושא יש לסכם בסופו על-ידי עריכת הערוכות הישגי הילדים בצורת: ספרים

כחובים ומעוטרים, הדפסות כיתחיות של האקס-ליבריס, מונוגרפים וכיו"ב,

רפרודוקציה על-ידי מכשירים וכלי עזר כגון הדפסת - ת"א, לינול וצילום

מולטילטי ועוד.

הוחלט כמו-כן שחבורה מיוחדת על האות העברית בלוי עבודות המורים חצא בזמן

הקרוב, וחשלה לכל בחי-הספר בארץ למורים לציור ולקנהלים וחבורות בעקבות כל

כנס שיערך להבא.

ד. הפעלה הוראה הציור והאות לטעוני-טיפוח (הכנון ודרך פעולה הוגשו ויובאו לפעולה

בזמן הקרוב).

ה. משלוח חוזרים על חומרים ומכשירים העומדים לרשותנו בחקן חדשים:

צבעים, חיקים, מכחולים וכיו"ב.

רכישה מכשירים מיוחדים (חיתוך עץ ועוד).

רכישה מחלים למסגרות כמו בהערוכה.

המנהלים יפנו לפיקוח בבקשה להמציא להם הערוכות קבועות או ניידות.

כנסים נוספים ארציים - ייעוכו על הנושאים הבאים: 1) הצנע בחינוך הויזואלי

השימושי, 2) הכרזה ומקומה בבית-הספר, 3) קישוט וחפאורה, 4) דידקטיקה - זרמים חדשים

בדרכי הוראה הציור והאמנות.

עלון מס' 3 יצא בסביבות חנוכה ונבחרה מערכת כדלקמן: מר א. גורביץ, מר דרורי,

מר מ. טמיר ומר י. עטיא.

הובעה משאלה להקים חוגים להוראה הציור ולטעוח אחר-הצהרים וכן שתוקצב שעה קשוח

בכל בית-ספר שהמורה עובד בו $1/3$ משה לפחות, שיוקם אדכיון מרכזי בירושלים לעבודות

וציורי החלמידים לצורך הערוכות בין-לאומיות שישראל תקח חלק חשוב בהם.

(עם הדו"ח נשלחות 20 עבודות להערוכה בין-לאומית בחורכיה, שמוח הילדים יופיעו בעלון).

הודחנו נתונה למרכז תרבות עמים לנוער של האירות בשני ימי-הכנס, למחלקת

החינוך של העיריה על האולמות שהעמידו לרשות הערוכתנו השחור-לבן, למורים אשר נוחנים

מזמנם ומכוחם לפיתוח האמנות כאמצעי חינוכי בבחי-הספר.

ТИАМОН СИВ

אזעט אונטערן
האנטל פארן פאס
ע"ה - י"ג

נמרוד!
קעב אט הספר
בי ידך הנאמן הוא!
אבא